

De klokken antwoorden elkaar. De dichters Ida Gerhardt over leraarschap en onderwijs

Dr. Ewald Mackay

Inleiding

Ik heb op zolder de sloopstimmermanskist van mijn grootvader staan waarin ik uit mijn schooltijd heb bewaard wat het waard is om bewaard te blijven. De rest heb ik verbrand. Op rituele wijze vernietigde ik één keer per jaar wat voor mij geen betekenis had.

In deze sloopkist zitten ook mijn dagboeken die ik sinds mijn veertiende jaar bijhoud. In 1981 schreef ik hierin:

‘Vandaag het derde uur bij Latijn las De Niet ons de dichteres Ida Gerhardt voor. Het was het gedicht ‘Het carillon’. Het gaat over de oorlog, hoe de klokken uit de kerktoren van Kampen werden gehaald om tot kanonskogels te worden omgesmolten. Ik herinner me nog een paar zinnen: ‘Ik zie de mensen in de straten, hun armoede en hun grauwe gezicht’ en de slotzin ‘nooit heb ik wat mij werd ontnomen, zo bitter, bitter liefgehad’. Ik ben verpletterd en heb besloten om haar te gaan lezen’.

Welnu, dat heb ik gedaan en sindsdien draag ik deze dichteres altijd bij me. Wat ben ik mijn leraar De Niet dankbaar dat hij me haar deed ontdekken. Daarom wil ik hem middels dit opstel iets daarvan

teruggeven. Ik wil dat doen aan de hand van de visie van de dichteres en lerares Ida Gerhardt op leraarschap en onderwijs, zoals deze naar voren komt in het gedicht *Twee uur. De klokken antwoordden elkaar* uit 1971 (hoewel zij ook in haar *Sonnetten voor een leraar* hierover schreef, laat ik deze gedichten hier buiten beschouwing).

Genoemd gedicht is eigenlijk een poëtisch declamatorium. Het zou goed tijdens een schoolavond kunnen worden voorgedragen en uitgebeeld. In dit lange gedicht beschrijft Ida Gerhardt hoe ze, terwijl ze in Zwitserland verbleef, meemaakte hoe een groep leerlingen van een gymnasium de gehate schoolschriften op het schoolplein op een brandstapel gooide.

Ik wil in de vorm van een triptiek enkele dingen zeggen naar aanleiding van dit gedicht. Op het eerste paneel schets ik de boekverbranding door de leerlingen, op het middenluik teken ik de visie van Ida Gerhardt op leraarschap en onderwijs in haar tijd en op het derde paneel schets ik enkele eigen beschouwingen over het leraarschap en het onderwijs van vandaag.

Het eerste luik. De verbranding van de schoolschriften

Ida Gerhardt was in Zwitserland op vakantie bij het meer van Neuchâtel. Zij zag daar hoe enkele leerlingen bijeen waren en hun plan beraamden:

*'Ik zag bij toeval, als er toeval is,
een happening aan het meer van Neuchâtel.
Gymnasiasten zochten daar na twaalf
verpozing in hun vaste areaal:
er was, zei men mij later, niets beraamd.
Doch plotseling sloeg het uur een bladzij om.
Een donkere jongen hield zijn schreden in,
bezon zich kort en legde op de plek
waar vier arduinen palissaden staan
een stijf omsnoerde stapel schriften neer'.*

Opeens voelde iedereen aan wat er moest gaan gebeuren en allen gooiden hun schriften op de stapel. De brand ging er vervolgens in en met ernstige gezichten keken allen naar de oplaaiende vlammen. De leerlingen hadden niets triomfantelijks, meer iets verbeterd moedigs. Het waren geen hooligans of straatjongeren die niets met onderwijs te maken willen hebben, zoals je vandaag in de voorsteden van Parijs en ook bij ons wel meemaakt. Het waren serieuze leerlingen die dit deden uit oprechte verontwaardiging over zielloos onderwijs.

Toen uiteindelijk het vuur begon te doven, gingen de leerlingen weg:

*'De donkere jongen wenkte – ieder zocht
uit de ordeloze stapels de eigen tas,
en groepsgewijs begaf men zich op weg:
volgens eenparig woordeloos besluit
niet naar het grijsgepleisterde gebouw
waar stellig een verbolgen rector stond,
die alreeds bij verstek was afgeschud,
maar noordwaarts, waar de wind der vrijheid woei'.*

Ida Gerhardt zag het aan en terwijl zij terugkeerde naar haar hotel, mijmerde zij in de spiegel van dit gebeuren over het onderwijs en over haar eigen leraarschap.

Het tweede luik. Ida Gerhardt over leraarschap en onderwijs in haar tijd

Ida Gerhardt maakte zich zorgen. Waar zou het heen gaan met het onderwijs? Ze maakte zich geen zorgen over de leerlingen. Leerlingen voelen feilloos aan wanneer onderwijs slecht of goed is. Ze herkende van vroeger, toen ze zelf nog leerling was aan het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam, dat er toen ook al verschrikkelijke lessen waren. Zij pakte dan, wanneer een les haar niet vermocht te boeien, gedecideerd een boek uit haar tas en ging dat onder de les lezen.

Maar ook toen was er goed onderwijs. De leraar aan wie ze als vanzelf dacht, was haar geliefde leermeester, de dichter Leopold. Hij gaf Grieks op het Erasmianum en Ida had het grote geluk hem als leraar te mogen hebben. Leopold was bijna geheel doof, maar ondanks dat had hij een grote orde. De leerlingen voelden iets van de adeldom van zijn geest, ook al was hij een kwetsbare en fragiele man. Leopold was wars van alle bemoeienis van buitenaf met zijn onderwijs. In een brief beschrijft Ida Gerhardt hoe op een dag tijdens een les van Leopold de rector binnenkwam omdat hij wel eens wilde weten wat voor vlees hij met Leopold in de kuip had:

'Midden in een les van Leopold ging de deur zachtjes open, en op rubberzolen schoof de rector, een onbetekenende en zelfingenomen man, naar binnen. Hij zette zich in de achterste bank teneinde die les bij te wonen, ten einde daaraan een judicium te ontleen. Leopold zweeg en wachtte. Hij stond zeer stil, zeer recht, zijn blik bleef op de kleine rector gevestigd. Deze deed het enige wat hij nog kon doen: hij hoestte en schuifelde weg.'

Leopold was een dichter van ongeëvenaard talent, classicus en leraar van grote eruditie en klasse. Ze dichtte later over hem in *Kwatrijnen in opdracht* (1948):

*'Heel Rotterdam, zijn havens en zijn kaden
bestond voor mij bij Leopolds genade.'*

Leopold voelde het talent van zijn leerlinge feilloos aan en hij heeft haar talent ook gevoed. Er is een grote vriendschap tussen leraar en leerlinge gegroeid. Leopold werd Ida's leermeester als dichter, classicus en leraar. Het ging Leopold er om het erfgoed van diepe ernst, werkelijke vorming van de geest en liefdevolle gestrengheid door te geven aan zijn leerlinge. Ida Gerhardt heeft dit erfgoed ontvangen en verinnerlijkt en het op haar beurt voortgedragen aan haar leerlingen:

*'En ik bleef achter. Laak mijn tranen niet:
wie oud geworden is in deze eeuw
draagt in zijn denken vele eeuwen mee.
Gelaagd is hij, gelijk een bergwand is,
en heeft, eenzaam, van die gelaagdheid weet.
Ik dacht aan de verrukkingen van mijn jeugd,
aan dichters die mij brood en beker zijn:
zanger der zangers die Homerus heet,
en zij, als sterren aan het firmament,
Sappho, Alcaeus, Alcman, Pindarus,
wier strofen zelve sterrestelsels zijn,
stralen in hun gestreng samenhang;
werelden wederrechtelijk ontzegd
aan hen wie dagelijks geboden was
een bladzij op te slaan waarvan de zin
door wiè gebod verduisterd was voorgoed.'*

Ida Gerhardt was in Kampen lerares klassieke talen gedurende de jaren 1939 tot 1951 en in Bilthoven bij de Werkplaats van Kees Boeke in de jaren 1951 tot 1963, waarna ze om gezondheidsredenen met vervroegd pensioen ging.

Leerlingen van haar herinneren zich haar als een kleine vrouw, die je zeer doordringend kon aankijken. Ze was enigszins distant, maar tegelijkertijd ook zeer betrokken. Ze was gestreng en liefdevol. Ze was accuraat waar het de precieze vertaling van de teksten betrof én poëtisch waar het om het aanvoelen van de ziel en schoonheid van de teksten ging. Ze eiste alles van haar leerlingen, maar kreeg dat ook terug vanwege haar onvoorwaardelijke inzet en gave om boeiend les te geven. Al wat ze zei was van een sterke urgentie, het was nooit obligaaf of vulling van leegte. Uit haar *Sonnetten van een leraar* blijkt deze strengheid en liefde in elke regel.

Ida Gerhardt maakte zich grote zorgen om haar land dat de hoge taak om goed onderwijs mogelijk te maken veronachtzaamde:

*'En aan mijn land dacht ik – aan zijn bewind,
dat lafweg zijn verwoestingen voltrok,
decenniën reeds bevreesd ten dode toe
voor wat waarachtig is en uit de geest.
Een grondeloos heimwee greep mij naar het hart:
vervreemd is alles en de wereld dor.
Jeugd, afgesneden van de wortelstok,
twist met de ouderen, reeds moegetergd:
een hees geredekavel. – Eenzaam staat
wie nog bevroedt waaròm gestreden wordt
in blinde onmacht: eerbied voor elkaar,
dit simpelste, nog altijd onbereikt.
Nog onbereikt, en wenkende nochtans:
voor dèze inzet streed ik levenslang.
Maar nooit was mij de twijfel zo nabij
als in dit vreemde uur, op vreemde grond'.*

Ida Gerhardt sprak hier over de zestiger jaren van de twintigste eeuw. In deze tijd werd de Mammoetwet ingevoerd en werd het onderwijs steeds pragmatischer. De oude schooltypen – Mulo, HBS en Gymnasium – moesten opgaan in de Middenschool. Ida Gerhardt was bang voor de teloorgang van het ideaal van vorming van de ziel.

In haar kritiek zat niet iets elitairs. Haar zorg was niet gevoed door de vrees voor de ondergang van alleen het gymnasium. Het ging gaar om de geestelijke vorming van elk kind. Juist om die reden was zij ook naar de school van Kees Boeke gegaan: In zijn onderwijs was aandacht voor alle kinderen en voor elk talent.

Ida Gerhardt maakte zich grote zorgen over het generatieconflict van haar tijd. Wanneer de ene generatie opstaat tegen de ander generatie, hoe kan er dan sprake zijn van onderwijs dat nu juist leeft van het gesprek tussen de generaties?

Terwijl Ida Gerhardt in Neuchâtel somberde over het onderwijs van haar tijd, kwam ineens haar oude ideaal weer boven. Ze dacht aan een oude leermeester van 2500 jaar geleden, Plato, en in het bijzonder aan diens indrukwekkende dialoog *Theaetetus*, waarin naar de waarheid wordt gezocht. De *Theaetetus* is een dialoog, zoals al het onderwijs van Plato dat was: Een gesprek van ziel tot ziel over al wat waar en goed en schoon is en vol van verwondering voor wat groeit en bloeit en voor de structuren van orde, maat en getal die in de schepping als een geheim besloten liggen:

*'Toen zag mij Plato's Theaetetus aan:
sober en statig van belettering
de Griekse tekst binnen de strakke rand.
Een groene twijg, een lauwer ongerept
lag overlangs het blad – kronend de plaats*

*waar zij, een machtig denker en een knaap,
tesamen peilen wat mathesis is,
en waar hun beider adel het bestaat
elkaar tot hulp te zijn, zodat niet faalt
de opdracht steeds gesteld: de dialoog'.*

Hier ging het vuur weer branden. Niet het vuur van de vernietiging van de schoolschriften vol met de weerslag van zielloos onderwijs, maar het vuur van de geest dat de leermeester draagt en dat bij de leerling wordt ontvonkt. Leraar en leerlingen peilen hier tesamen iets van het grote geheim der dingen.

Terwijl Ida Gerhardt zo aan het meer stond te mijmeren, stak de wind op. Ze ging op weg, wetende dat het voor het onderwijs er op of er onder zou zijn in de nabije toekomst:

*'Een lichte wind stak op vanuit het meer;
de plek waar ik nog altijd zat werd kil.
Ik zocht wat ik had meegevoerd bijeen
en sloeg de damweg in die stadwaarts leidt.
Twee uur: de klokken antwoordden elkaar.*

*Die uw verkorenen hebt aangeraakt,
hun voorhoofd hebt getekend met uw licht,
gij weet wat mij te weten is ontzegt:
of wat ontsprong aan hun verwondering
en stralend de millennia doorscheen,
naamloos zal onder gaan in roet en as,
of morgenlijk, als gij de hand opheft,
vervaarlijk zal herrijzen naar het licht'.*

Het wonder gebeurde. De klokken zwegen niet. De klokken gingen niet tegen elkaar in. De klokken *antwoordden* elkaar. Alleen in die wezenlijke dialoog lag de hoop voor de toekomst.

Het derde luik. Enkele bespiegelingen over het onderwijs van vandaag

Antwoorden de klokken elkaar vandaag nog altijd? Hoe is het vandaag gesteld met het onderwijs? Ik wil daarover enkele dingen zeggen. Ik begin met een drietal behoorlijk sombere waarnemingen over de leerlingen, de leraren en de beleidsmakers, maar ik wil eindigen met een drietal hoopvolle perspectieven.

De wereld van de leerlingen is enorm veranderd. Er is een harde straatcultuur die je in de tijd van Ida Gerhardt nog niet in die mate had. Natuurlijk waren er toen ook achterbuurten, maar vandaag zie je een harde straatcultuur die niet een buitenpost is, maar die een merknaam is geworden: Daar wil je bij horen! Ook in het reformatorisch onderwijs is deze straatcultuur met name via de sociale media in heel snel tempo doorgedrongen.

De huidige jongerenwereld is een wereld waarin razendsnelle verandering, rapmuziek, seksuele vrijheid en grove taal gemeengoed zijn geworden. Zoals de tijdgeest van elke tijd nauw is verbonden met de uitvindingen van die tijd, zo is de huidige tijdgeest verweven met de computer en de digitale revolutie die zij belichaamt.

Waar is in de dialoog tussen de generaties de schroom gebleven? Gelukkig is zij hier en daar nog te vinden, maar over het algemeen zijn de generaties zeer direct naar elkaar en hebben ze geen enkele terughouding. Enkele jaren geleden zag ik op televisie een interview van een jonge journalist met de

clavecijnist Gustav Leonhardt die toen reeds in de tachtig was. De interviewer vroeg plompverloren aan Leonhardt: 'Wat doet u liever, Bach spelen of seks hebben?' Leonard was totaal perplex, verstomd van woede, en de journalist begreep niet eens waarom.

Bij leerlingen en studenten hebben we vanuit deze harde en snelle tijdgeest te maken met een sterke pragmatiek. 'Wat heb je er aan en wat koop je ervoor?' is een veel gehoorde vraag bij vakken die meer met de innerlijke vorming van de geest te maken hebben dan met geld verdienen en carrière maken. Tegelijk zijn er ook weer vele verrassende uitzonderingen en kunnen jongeren soms nog heel puur en onbedorven zijn en grote idealen koesteren.

In wezen is deze tijdgeest de jongeren zelf niet aan te rekenen. Het is veelmeer de volwassen generatie die hip wil zijn en mee wil doen met de jongerenwereld. De jongeren nemen de ruimte die ze van de ouderen krijgen. Als de geest eenmaal uit de fles is, zie hem dan maar weer terug in de fles te krijgen! In alle beschavingen is de ouderdom het ijkpunt geweest, maar wij leven in een wereld die als enige de jeugd tot norm heeft verheven. Het is begrijpelijk dat de jeugd dit wel prima vindt en het tot op de bodem uitbaat. Maar deze permissieve infantocratie is iets heel anders dan de ernstige dialoog die Ida Gerhardt met haar leerlingen aanging.

De wereld van de leraren verandert al even snel. Het valt niet mee om vandaag de dag leraar te zijn te midden van deze straatcultuur. Vroeger kon je het als leraar redden als je redelijk goed was, maar tegenwoordig moet je werkelijk heel goed zijn om het nog te redden. Op de pabo en lerarenopleiding van Driestar Hogeschool hebben steeds meer studenten grote moeite om hun hoofd boven water te houden tijdens de stage.

Leraren hebben niet alleen met een enorme hoeveelheid gedragsproblemen van leerlingen te maken, maar ook met steeds assertievere ouders. Vele ouders zien hun kind als de prins op het paard. De leraar is er slechts om zijn ontwikkelingsproces te faciliteren. Ze hebben niet in de gaten dat een leraar nog dertig andere kinderen in de klas heeft (of, als hij in het voortgezet onderwijs werkt, ook nog tien andere klassen heeft).

Met name oudere leraren hebben grote moeite met de afkalving van hun vak, zoals die door het Studiehuis in gang is gezet. De ruimte voor literatuur en innerlijke vorming binnen het curriculum is gedecimeerd. Het onderwijs werd steeds pragmatischer.

De jongere leraren, opgeleid binnen dit Studiehuis, hebben zelf vaak weinig literatuuronderwijs gehad. Daar komt nog bij dat door de moderne media de belezenheid sterk is afgenomen. Schooldirecteuren vinden steeds moeilijker om talentocenten te vinden, die goed onderlegd zijn in de letterkunde van hun taal. Hoe zou het erfgoed kunnen worden overgedragen als de overdragers het zelf niet hebben ontvangen en eigen gemaakt?

Het onderwijsbeleid zwabbert van de ene hype naar de andere. Innovatie en veranderingen zijn doelen in zichzelf geworden. In een advertentie kan men lezen dat een bepaalde school op zoek is naar een 'manager implementatie veranderingsprocessen'. Verandering is de hypostase van de huidige tijd.

Zworen tot een aantal jaar geleden alle beleidsmakers en onderwijsgoeroes nog bij 'het nieuwe leren', vandaag heeft niemand het er nog over. Het hele constructivisme lijkt op zijn retour te zijn, terwijl het toch als het absolute goed gezien werd tegenover het absolute kwaad van 'het oude leren'.

Van de weeromstuit kwamen we echter in een nieuwe pragmatiek terecht die al evenmin heilzaam is voor het onderwijs. Nederland moest hoger in de kenniseconomie-ratings komen. We moesten naar objectief meetbare leeropbrengsten. De kennisbasis moest worden vastgesteld, rekenen en taal voorop, en de andere vakken kregen hierdoor veel minder aandacht. Nu hebben we #Onderwijs 2032 en hoewel daarin enige ruimte is voor vorming, vraag ik me sterk af of dat meer zal zijn dan wat obligaat gepraat over burgerschap.

De scholen zijn vuurbang voor de onderwijsinspectie. Alle opbrengsten en resultaten moeten meetbaar en inzichtelijk zijn. Scripties en opdrachten moeten in digitale systemen worden vastgelegd zodat ze te allen tijde inzichtelijk zijn. Deze verantwoordingsdwang heeft een enorme protocollering

in gang gezet, die in belangrijke mate gemotiveerd wordt door onze behoefte om ons in te dekken tegen externe gevaren. Veel directeuren worden van de weeromstuit roomser dan de paus en durven niet tegen de stroom in te gaan.

In de reformatorische wereld is dit niet anders. Op het vlak van de micro-ethiek zijn we zeker standvastig, maar voor de rest deinen we vrolijk mee op de golven van de tijd.

Wat moeten we nu met dat alles aanvangen? Moeten we somberen en de moed opgeven? Dat lijkt me niet christelijk. Het christelijk geloof leert ons te leven van de hoop. Het is niet verboden te hopen op een ommekeer. Maar dat vraagt, behalve om hoop, ook om moed. Misschien is moed wel de deugd die we in het reformatorisch onderwijs van vandaag het hardst nodig hebben.

We moeten de moed hebben om de leerlingen volstrekt serieus te nemen te midden van de lagen puin waaronder de tijdgeest hen heeft bedolven. Uiteindelijk is er altijd ergens diep onder dat puin iets waardoor we het door God ingeschapen Godsverlangen en het besef van goedheid, waarheid en schoonheid weer tot klinken kunnen brengen op de bodem van hun ziel. In wezen verlangen leerlingen daar ook naar. Ze doorzien haarscherp welke leraar populair wil doen en hun vriendje wil zijn en welke leraar hen echt ernstig neemt en tegen hen in durft te gaan.

De film *The Freedom Writers* laat zien dat dit zelfs nog kan te midden van een wereld van leerlingen die allemaal al een broer of zus verloren hebben in de keiharde bendestrijd in een Amerikaanse stad. Hun lerares ging met deze jongeren het *Dagboek van Anne Frank* lezen waarna ze henzelf dagboekantekeningen liet schrijven. Toen ging het òm in die klas!

Leerlingen moeten boeken en teksten blijven lezen om zo in de spiegel van de eeuwen te kijken zodat zij ook zichzelf in hun heden kunnen leren kennen en een besef kunnen krijgen van de grandeur van de traditie waarin zij staan. Zeker in de reformatorische wereld is dit van het grootste belang.

Als leraren moeten we de moed hebben om te blijven lezen en om in onze lessen te vertellen wat die boeken voor ons betekenen. De oudere leraren kunnen de jongere leraren hier tot gids zijn middels leeskringen of gesprekken. De jongeren moeten hun mediagebruik disciplineren en zich meer openstellen voor de boekenwereld. Pas als de overdragers zich een rijk geestelijk erfgoed hebben eigen gemaakt, kunnen ze ook iets overdragen aan het navolgende geslacht.

De vakken die de leraren geven hebben betrekking op Gods schepping. Elk vak is een venster op de hemel. Waarom beginnen we een wiskundeles over driehoeken niet met beelden van sneeuwkrallen die zijn opgebouwd uit driehoeken, zodat we de kinderen tot verwondering brengen over de geheimen van Gods schepping? Waarom laten we niet zien dat in de taal het geheim der dingen besloten ligt? Gelukkig zijn er vele voorbeelden te noemen van lessen waarin vensters op de hemel open gaan, maar ik heb me evenzeer verbaasd over vele lessen waarin dat niet gebeurde. Hier liggen rijke mogelijkheden!

Het moet de leraren gaan om de ziel van de leerling en om het wezen van de werkelijkheid. Ik sluit hierin aan bij de archetypische beelden van het onderwijs zoals die in boeken oplichten. Van Diet Kramers *Roeland Westwout* tot *To serve them all my days* van J.F. Delderfield tot *Twee uur: De klokken antwoordden elkaar* van Ida Gerhardt gaat het om de inwijding door de goede, liefdevolle doch gestrenge leraar die de leerling ernstig neemt en hem inwijdt in het geheim der dingen.

De beleidsmakers moeten de moed vatten om terug te keren naar de oude vrijheden van de school. De inspectie moet zich bescheidener op gaan stellen. In dit opzicht is er vanuit de SGP en D66 een interessante wet voorgedragen, die de reikwijdte van de inspectie enigszins terugdrong. Dit is een goede aanzet tot verdergaande machtsinperking van de inspectie.

De beleidsmakers en onderwijsgoeroes zouden moeten terugkeren tot de het ideaal van echte innerlijke vorming van hun leerlingen. Laten zij afstappen van de sociaalwetenschappelijke ideeën omtrent 'meten is weten'. 'Meten is weten' gaat eenvoudigweg niet op in de immens complexe wereld van een schoolklas, waar dertig individuen die samen een klas vormen in aanraking komen

met een leraar die zijn eigen geschiedenis heeft. Pedagogiek is een geesteswetenschap en geen sociale wetenschap! Alleen de geesteswetenschap met haar verfijnde instrumentarium van empathie, congenialiteit en verstaan kan hier zinnige dingen zeggen. Haar methode is niet de statistiek maar de hermeneutiek.

Tenslotte

De gedichten van Ida Gerhardt zitten eens en voorgoed in mijn scheepskist. Datzelfde geldt voor de lessen van mijn leermeester De Niet die mij in zijn lessen over de klassieke schrijvers en dichter *van terzijde* ook in aanraking bracht met Ida Gerhardts gedichten. Heel Rotterdam bestond voor mij bij Gerhardts genade.

Ik ben mét Ida Gerhardt somber, maar ook hoopvol gestemd over het onderwijs. Ik hoop dat we als leraren de moed hebben om dwars tegen de keer vast te houden aan het ideaal van werkelijke vorming van de leerlingen.

Wanneer wij onze klok laten klinken, zal op enig moment een klok vanuit de verte klinken. En anders worden de klokken, net als in Ida Gerhardts oorlogsgedicht 'Het carillon' weggehaald. Want het is bijna twaalf uur.

Maar, hoor: De klokken antwoorden elkaar!

Verantwoording

Dit opstel is een bewerking van de lezing 'Courage. Moed als een pedagogische deugd', die ik hield ter gelegenheid van de studiedag van de vakgroep pedagogiek van Hogeschool Driestar-educatief op 27 mei 2011 te Leerdam en van de lezing 'Herrijst de phoenix uit de as. Ida Gerhardt over onderwijs en leraarschap', gehouden op 23 III 2011 voor de alumni van Hogeschool De Driestar te Gouda.

Dit opstel is gebaseerd op:

Werk van Ida Gerhardt

Kwatrijnen in opdracht (1948), in: *Verzamelde gedichten*, Amsterdam, 1995.

Twee uur: De klokken antwoorden elkaar, Amsterdam, 1989 (1971).

Sonnetten van een leraar (1951, in: *Vroege Verzen*, Amsterdam, 1984.

Courage. Brieven, Amsterdam, 2005.

Werk over Ida Gerhardt als lerares

Mieke van den Berg en Dirk Idzinga, *Trots en in zichzelf besloten. Ida Gerhardt. Afkomst en eerste deel van haar leven*, Kampen, 2005, zie vooral hoofdstuk. 9.

Mieke Koenen, *Stralend in gestrengde samenhang. Ida Gerhardt en de klassieke oudheid*, Groningen, 2002, zie p. 32 – 66.

M.H. van der Zeyde, *De wereld van het vers. Over het werk van Ida Gerhardt*, Amsterdam, 1992, zie vooral hoofdstuk 6.